

E-CONOM

Online tudományos folyóirat
Online Scientific Journal

Tanulmányok a gazdaság- és társadalomtudományok területéről
Studies on the Economic and Social Sciences

E-CONOM

Online tudományos folyóirat | Online Scientific Journal

Főszerkesztő | Editor-in-Chief
KOLOSZÁR László

Kiadja | Publisher
Soproni Egyetem Kiadó |
University of Sopron Press

A szerkesztőség címe | Address
9400 Sopron, Erzsébet u. 9., Hungary
e-conom@uni-sopron.hu

A kiadó címe | Publisher's Address
9400 Sopron, Bajcsy-Zs. u. 4., Hungary

Szerkesztőbizottság | Editorial Board
CZEGLÉDY Tamás
HOSCHEK Mónika
JANKÓ Ferenc
SZÓKA Károly

Tanácsadó Testület | Advisory Board
BÁGER Gusztáv
BLAHÓ András
FÁBIÁN Attila
FARKAS Péter
GILÁNYI Zsolt
KOVÁCS Árpád
LIGETI Zsombor
POGÁTSA Zoltán
SZÉKELY Csaba

Technikai szerkesztő | Technical Editor
TAKÁCS Eszter

A szerkesztőség munkatársa | Editorial Assistant
PATYI Balázs

ISSN 2063-644X

JOÓB MÁRK¹

Az etika és a közgazdaságtan kapcsolata a szabadság és az erkölcsi felelősség tükrében

Az írás rávilágít a főáramú közgazdaságtan és a hozzá igazodó gazdaságetikai koncepciók normatív hiányosságaira és megállapítja: Az erkölcsi felelősség az emberi akarat és cselekvés szabadságának elválaszthatatlan velejárója. Ezért minden emberi cselekedet, a gazdaság területén is, eleve az erkölcs kontextusában helyezkedik el. Ahogy az erkölcs lételméleti síkon elsőbbséget élvez a gazdasággal szemben, úgy prioritás illeti meg az etikát ismeretelméleti síkon a közgazdaságtannal szemben. Következésképpen a közgazdaságtan minden egyéni és közösségi cselekvésre vonatkozó útmutatása alapvetően etikai relevanciával bír és etikai felülbírálatra szorul. Ez azt jelenti, hogy csak megfelelő etikai alapokra építve lehet olyan ésszerű gazdaságelméleti koncepciókat kialakítani, amelyek gyakorlati relevanciával bírnak.

Kulcsszavak: etika, főáramú közgazdaságtan, gazdaságetika, neoliberalizmus, szabadpiac, erkölcsi felelősség
JEL-kódok: A12, A13, B10, B50

The Relation between Ethics and Economics in the Light of Freedom and Moral Responsibility

This article shows the normative shortcomings of mainstream economics and mainstream business ethics. It sheds light on the fact that moral responsibility is inseparably inherent to human will and action. Hence all human acts, also in the realms of business, from the start are situated in the context of morality. As on the ontological level morality has priority over business, so has ethics priority over economics on the epistemological level. Consequently, all instructions given by economic theories with regard to individual or collective action necessarily have ethical relevance and must be subject of ethical review. This means that economic theories are either not rational or have no significance to practice unless they are built on ethical grounds.

Keywords: ethics, mainstream economics, business ethics, neoliberalism, free market, moral responsibility
JEL Codes: A12, A13, B10, B50

¹ Dr. habil. Joób Márk a SOE, LKK címzetes egyetemi tanára (mark@joob.org).

Bevezetés

Az etika és a közgazdaságtan helyes viszonyának meghatározása nagy gyakorlati jelentőséggel bír, hiszen az etika és a közgazdaságtan elméleti-tudományos szintje sok szálon kapcsolódik az erkölcs és a gazdaság gyakorlati szintjéhez, például az üzleti élet szereplőinek gazdaságelméleti tudásán és a tudományos alapokra épülő gazdaságpolitikán keresztül. Mai, igen magas komplexitású, gazdasági rendszerünkre nézve érvényesnek tűnik a megállapítás, hogy a helyes elmélet, bár nem elegendő, de szükséges feltétele a helyes gyakorlatnak. A gyakorlat pedig azt mutatja, hogy a gazdasági rendszerünknek számos olyan hatása van, amely erkölcsi szempontból negatívnak mondható. Az ilyen negatív hatások közé tartoznak például a rendszeresen fellépő pénzügyi–gazdasági válságok, a bioszféra és más közjavak fokozatos pusztulása, a túlzott állami eladósodás és a munkanélküliség, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése és az ebből táplálkozó politikai radikalizmus térnyerése. Ezek a negatív hatások rávilágítanak arra, hogy a gazdaság és az erkölcs kapcsolata gyakorlati síkon alapvetően problematikus, vagyis, hogy a gazdasági rendszer kialakításának és a rendszer keretein belül történő gazdálkodásnak jelentős erkölcsi vonatkozásai vannak. Erre utal az a körülmény is, hogy az emberiség történelme során különböző társadalmi csoportok rendszeresen megfogalmaztak erkölcsi kritikát és erkölcsi elvárásokat a gazdasági berendezkedéssel és a gazdaság szereplőivel szemben. Ilyen, a társadalomban megnyilvánuló, gazdasági vonatkozású erkölcsi elvárásokra reflektál már Arisztotelész (1984) is Politika című műve elején, amikor a helyes gazdálkodásról elmélkedik. Az erkölcsi kritikát legutóbb a 2007-es pénzügyi válság és annak hozszoan elhúzódó, súlyos következményei táplálták, az elmúlt évtizedekben pedig általában a gazdasági liberalizáció és globalizáció negatív hatásai, különösen a nemzeti gazdaság- és szociálpolitika mozgásterének szűkülése, aminek hátterében a multinacionális vállalatok térnyerése és a piaci szereplők, valamint állami szabályrendszerek közötti nemzetközi verseny áll (Wettstein, 2009; Jackson, 2012; Streeck, 2016).

A körülmény, hogy egyes társadalmi csoportok erkölcsi elvárásokat támasztanak a gazdasággal szemben, önmagában még természetesen nem jelenti azt, hogy ezek az elvárások jogosak, sőt még azt sem, hogy a gazdaság területén erkölcsi kritériumoknak egyáltalán helyük van. Mindenesetre rendkívül nagy horderejű kérdés, hogy a gazdaságot milyen mértékben kell erkölcsi szempontok szerint kialakítani és működtetni? E mögött a gyakorlati kérdés mögött pedig az az alapvető kérdés húzódik meg, hogy milyen kapcsolat áll fenn lételméleti szinten az erkölcs és a gazdaság között és ezzel párhuzamosan ismeretelméleti szinten az etika és a közgazdaságtan között?

A főáramú közgazdaságtan normatív deficitje

Mielőtt rátérnénk az etika és a közgazdaságtan kapcsolatának tisztázására, rá kell mutatnunk az aktuális közgazdaságtan főáramának normatív deficitjére. Ez a normatív deficit a gazdaságetikai reflexió hiányából, illetve a ma elterjedt gazdaságetikai koncepciók hiányosságaiból fakad. A főáramú, neoliberális színezetű közgazdaságtan a valóságot nagyon egyoldalúan közelíti meg, amikor azt matematikai képletekkel leírható összefüggésekre redukálja, számításaiból a szociális és ökológiai szempontokat externalitásként messzemenően kizárja és a gazdálkodás célját folytonos növelésben: egyéni szinten a haszon, közösségi szinten a termelés maximalizálásában határozza meg. Jól tükrözi ezt a redukcionizmust Milton Friedmannak, a neoliberális gazdaságelmélet egyik vezéralakjának ismert állítása: „Az üzleti világ társadalmi felelőssége egyedül az, hogy növelje profitját.” (Friedman, 1970:32) A gazdálkodás értelmének ilyen radikális leszűkítése egyetlen gazdasági mutatóra a szabadpiac érvényesülésének minden más szempontot felülíró célkitűzéséből adódik, amely ebben a szélsőséges formában Friedrich von Hayek (2005) társadalom- és gazdaságelméletére vezethető vissza.

A valóság komplexitásának és az emberi lét sokrétiségének fényében a neoliberais közgazdaságtan – különösen normatív tartalmát tekintve – nagyon egyoldalúnak és leegyszerűsítőnek mondható. Ennek háttérében pedig az áll, hogy átfogó etikai reflexió nélkül kínál gyakorlati útmutatást az emberi gazdálkodásra vonatkozóan. Nem kérdőjelezi meg saját normatív alapjait, például a haszon- és a versenyelv érvényességét, hanem eleve adottnak és általános érvényűnek tekinti azokat. Azt feltételezi, hogy a neoliberais gazdaságelméletet nem szükséges vagy nem is lehetséges etikai reflexió tárgyává tenni (Brodbeck, 2013; Ulrich, 2008; Thielemann, 2010). Feltűnő, hogy amennyire gyenge a neoliberais közgazdaságtan normatív megalapozottsága, annyira határozott utasításokat fogalmaz meg a gazdaságpolitika számára, amelyek a „Liberalizálj! Deregulálj! Privatizálj!” parancsaiban foglalhatók össze (Friedman. 1982).

A főáramú gazdaságetika hiányosságai

A ma elterjedt gazdaságetikai koncepciók többsége a főáramú közgazdaságtanhoz igazodik és nem kérdőjelezi meg annak normatív alapjait. Ezt jól mutatja a vállalatok társadalmi felelősségének (angolul: corporate social responsibility, lerövidítve: CSR) koncepciója, amely Archie Caroll (1979) nevéhez fűződik és a mai napig nagy népszerűségnek örvend az üzleti etika területén. E szerint a koncepció szerint a vállalatoknak a társadalommal szemben háromféle felelősségük van: gazdasági, jogi és erkölcsi felelősségük (Caroll, 2008:40.).² A felelősségnek ez a három különböző formája pedig hierarchiát alkot: a vállalatoknak elsősorban gazdasági felelősségük van, amely abban áll, hogy növelik versenyképességüket és nyereségüket, másodsorban jogi felelősségük van, amely abban áll, hogy betartják a rájuk vonatkozó jogszabályokat, és végül erkölcsi felelősségük van, amely abban áll, hogy önkéntes alapon megfelelnek a társadalom erkölcsi elvárásainak és jótékonykodnak. Ez a felelősség-hierarchia, amelyet piramisként szokás ábrázolni, azt sugallja, hogy társadalmi szempontból fontosabb a gazdasági szereplők piaci versenyképessége és haszonnövelése, mint az, hogy betartsák a jogszabályokat és figyelembe vegyék a társadalom erkölcsi elvárásait. A CSR koncepciója így a neoliberais közgazdaságtan szemléletét követi és annak normatív alapjaira építve csupán kiegészíti a szabadpiac és a haszonnövelés axiómáit az azokhoz képest másodlagosnak tekintett jog és erkölcs szociális aspektusaival.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a főáramú gazdaságetikát, akkor észre vesszük, hogy az – általában implicit módon – vagy abból indul, hogy (1) a piacközpontú gazdasági rendszer automatikusan harmóniában van az erkölccsel, vagy abból, hogy (2) a gazdaság és az erkölcs viszonya alapvetően semleges, vagy abból, hogy (3) az erkölcs kénytelen eszközként szolgálni a piactudomány céljait. Ez a három feltételezés: a harmónia-, neutralitás- és instrumentális-tézis a főáramú gazdaságetika különböző kontextusaiban külön-külön vagy egymással kombinálva kimutatható (Joób, 2014:97–137.).

A *harmónia-tézis* a gazdaságot rendszerszinten az erkölcs felől közelíti meg, amikor azt állítja, hogy a szabadpiac eleve összhangban van az erkölccsel. A harmónia-tézis Adam Smith 1776-ban megfogalmazott és hatását máig kifejtő elképzelésére nyúlik vissza, miszerint az egyén önérdékű haszonnövelésével a szabadpiac feltételei mellett jobban szolgálja a társadalom javát, mint ha közvetlenül a közjó megvalósításán fáradozna (Smith, 2009:451.). Az erkölcsi jó tehát akkor tud nemzetgazdasági szinten leginkább megvalósulni, ha az emberek egyéni szinten eltekintenek erkölcsi célok követésétől és csak saját hasznukat tartják szem előtt. Smith elképzelése arra a feltételezésre épül, hogy létezik egy „láthatatlan kéz”, vagyis egy isteni erő, amely úgy irányítja a piaci folyamatokat, hogy az egyének önérdékű haszon-

² Caroll eredetileg négyféle társadalmi felelősséggel ruházta fel a vállalatokat, a gazdasági, jogi és erkölcsi felelősségen túl még filantróp felelősséggel is (Caroll 1979:500), de újabban az erkölcsi felelősség részeként tekint a filantróp felelősségre (Caroll 2008:40).

növelése automatikusan a közjó megvalósulását eredményezi (Binswanger, 2011:17–22.). Ebből az elképzelésből eredeztethető a neoliberális gazdaságelmélet központi normatív eleme, amely leszögezi, hogy erkölcsileg kívánatos a piaci verseny és a haszonnövelés szabad, azaz állami beavatkozásoktól mentes érvényesülése (Hayek, 2002:71–85.), és ugyancsak ebből eredeztethető a gazdasági felelősség elsőbbsége a CSR koncepciójában.

A *neutralitás-tézis* szerint a gazdaság és az erkölcs két élesen elhatárolható, egymástól teljesen függetlenül működő rendszer és ezért kategóriát téveszt, aki erkölcsi mércét akar alkalmazni a gazdaság területén. A neutralitás-tézis abban a tekintetben szerényebb, mint a harmónia-tézis, hogy az erkölcsi és a piacgazdaság között nem pozitív korrelációt, hanem csupán semlegességet feltételez, abban a tekintetben viszont radikálisabb, hogy kizárja az erkölcsöt a gazdaság területéről. A neutralitás-tézist Niklas Luhman (1984) társadalomelmélete támasztja alá, amely szerint a társadalom olyan autonóm, saját logika mentén működő és közös nyelvvel nem rendelkező alrendszerekre tagolódik, mint a politika, az erkölcs és a gazdaság. Elméleti síkon a neutralitás-tézis mellett szól továbbá az a felfogás, hogy a közgazdaságtan formális–matematikai és egzakt–természettudományos irányultsága miatt nem érint erkölcsi kérdéseket (Brodbeck, 2013:22–73.; Hudson, 2015:90–119.).

Az *instrumentalitás-tézis* szerint az erkölcs a gazdaság területén csak akkor tud érvényesülni, ha az a gazdasági rendszer törvényszerűségeihez igazodik és eszközként a piacgazdaság, illetve a piaci szereplők céljait szolgálja (így érvel pl. Török, 2004 és Homann, 2008). Az instrumentalitás-tézis a harmónia-tézis megfordítása, mert az erkölcsi szempontokat alárendeli a piacgazdaság szabályainak, míg a harmónia-tézis a piacgazdaságot erkölcsi szempontok alapján tartja kívánatosnak. Az instrumentalitás-tézis értelmében számos gazdaságetikai koncepció igyekszik kimutatni, hogy az egyes piaci szereplők haszonnövelését szolgálja, legalábbis hosszútávon, ha figyelembe veszik a társadalom erkölcsi elvárásait, hogy tehát anyagilag kifizetődő az erkölcsileg helyes magatartás (Thielemann, 2008:199–209.).

A harmónia- és a neutralitás-tézist egyértelműen cáfolják a piacgazdaságnak a gyakorlatban megmutatkozó, erkölcsi szempontból negatív hatásai: makroökonómiai szinten például a már régen leírt jelenségek: a „kreatív rombolás” (Schumpeter, 1975:81.) és a „közjavak tragédiája” (Hardin, 1968:1243.), és mikroökonómiai szinten a piac törvényszerűségei által előidézett „kényszerhelyzet” (Weber, 2010:563.), amely az egyént anyagi egzisztenciája elvesztésével fenyegeti, ha nem képes piackonform életmódot folytatni.³ Az instrumentalitás-tézis pedig azon bukik meg, hogy összekeveri a gazdaság törvényszerűségeit a természeti törvényekkel. Az utóbbiakkal ellentétben az aktuális gazdasági rendszer és a belőle fakadó törvényszerűségek azonban nem determináltak, hanem emberi döntések és cselekedetek eredményei és ezért szabadon alakíthatók, például erkölcsi szempontok szerint (Thielemann, 2010:90–97.; Ulrich 2008:147–174.).

A főáramú közgazdaságtan normatív deficitje és a hozzá igazodó gazdaságetikai koncepciók hiányosságai, amelyek vázlatosan bemutatásra kerültek, szükségessé teszik, hogy egy első lépésben az emberi lét általános adottságaira fókuszálva feltárjuk az erkölcs és a gazdaság valós viszonyát, majd erre a szilárd alapra építve egy második lépésben észszerűen meghatározzuk az etika és a közgazdaságtan kapcsolatát.

Szabadság és erkölcsi felelősség

Ahhoz, hogy helyesen határozhassuk meg a gazdaság és az erkölcs valós viszonyát, mindekelőtt fel kell tárnunk, hogy mit jelent az erkölcs és az erkölcsi felelősség. Ezt pedig csak úgy tehetjük meg, ha visszanyúlunk a szabadság fogalmához. Azért is célszerű tisztázni ebben az összefüggésben a szabadság fogalmát, mert a neoliberális közgazdaságtan legfontosabb

³ Az idézett kifejezések saját fordítások az angol, illetve német eredetiből.

irányelve a szabadság, amikor a szabadpiac és a vállalkozás szabadságának érvényesülését határozza meg a gazdaságpolitika céljaként (Friedman, 1982; Hayek, 2005:42–44.).

A főáramú gazdaságtudományi koncepciók a szabadságot aszerint az általánosan elterjedt felfogás szerint értelmezik, hogy a szabadság kényszertől, szabályoktól és egyúttal erkölcsi felelősségtől való mentességet jelent (Wettstein–Goodpaster, 2009:123.). Ez a felfogás azonban téves. A szabadság a valóságban az erkölcsi felelősség feltétele. Az erkölcsi felelősség nem korlátozza a szabadságot, hanem a szabadság szükségszerű velejárója. Ezért minden ember pontosan azért felelős erkölcsileg, amit a szabadságában áll eldönteni és megtenni.

Ez az összefüggés a következő, gyakorlati tapasztalatokra épülő, lételméleti és antropológiai analízis útján tárható fel: Az emberi szabadság két részből, a cselekvés szabadságából és az akarat szabadságából tevődik össze (Ricken, 1998:174–177.). A cselekvés szabadsága a szabadság fizikai elemeit, míg az akarat szabadsága a szabadság pszichikai elemeit foglalja magába. A cselekvés szabadsága egyrészt fizikai kényszertől és korlátozástól való mentességet jelent, azaz negatív szabadságot, másrészt fizikai eszközök (pl. táplálék) és képességek (pl. látás) feletti rendelkezést, azaz pozitív szabadságot. Nyilvánvaló, hogy az ember csak akkor tud élni a negatív szabadság által nyújtott lehetőségekkel, ha rendelkezik a pozitív szabadság megfelelő tartozékaival. A vállalkozás szabadsága például csak akkor vehető igénybe, ha az adott személy mozgósítani tudja a vállalkozáshoz szükséges tőkét.⁴ Ezért egyoldalú és valós helyzetek kezelésére teljesen alkalmatlan az a neoliberais szemlélet, miszerint egyedül a negatív szabadság biztosítására kell korlátozni az állami szerepvállalást ahhoz, hogy az emberek szabadsága a társadalomban kellőképpen érvényesüljön (Hayek, 2002:76.).

A cselekvés szabadságának negatív és pozitív feltételein túl az akarat szabadsága is szükséges ahhoz, hogy szabad alanyként tekinthessünk az emberre. Az akarat szabadsága azt jelenti, hogy az ember pszichikailag nem teljesen determinált, hanem hatalmában áll, hogy különböző választási lehetőségeket mérlegeljen és akaratát önálló döntések alapján irányítsa. Az akarat szabadsága azt feltételezi tehát, hogy az ember pszichikai szinten függetleníteni tudja magát a rá ható szükségletektől és ösztönöktől, képes ezeket felülbírálni és ezektől akár eltérően meghatározni akaratát. A szabad akarat végsősoron abból ered, hogy az embernek van egy kognitív képességekkel rendelkező, tudatos és önálló énjé, más szóval: értelemmel bíró lelke, amely független a fizikailag és biológiailag determinált anyagi világtól (Anzenbacher, 1992:74–78.). Ezért a szabad akarat éppen úgy, mint az emberi lélek, olyan immateriális jelenség, amelynek létezését empirikus módszerekkel sem igazolni, sem cáfolni nem lehet, hanem csak valószínűsíteni gyakorlati tapasztalatok alapján (Keil, 2009:78–80.).

Az ember szabadsága az akarat szabadságából fakad és olyan mértékben tud a gyakorlatban megvalósulni, amilyen mértékben biztosított a cselekvés szabadsága. Az egyes ember cselekvési szabadságának mértékét számos tényező befolyásolja, többek között a rendelkezésére álló javak, egészségi állapota, az adott társadalomban érvényesített jogszabályok és a természeti törvények. De az akarat szabadsága is változó mértékű, mert az ember egyéni pszichikai adottságaitól függ, például kognitív képességeitől, tudásától és meggyőződéseitől. Mivel ezek a fizikai és pszichikai tényezők egyénenként nagyon eltérők lehetnek, az emberek egyéni szabadsága nagy mértékben különbözhet és szélsőséges körülmények között meg is szűnhet. (Haefner, 2000:184–187.; Ricken, 1998:174–179.)

Képviselhető természetesen az az álláspont is, hogy az akarat szabadsága csupán illúzió és az emberi akarat a valóságban teljesen determinált. Ez az álláspont azonban egyrészt elmentmond hétköznapi tapasztalatainknak, másrészt azzal az igen problematikus követke-

⁴ A negatív gazdasági szabadsággal kapcsolatban Max Weber, a gazdaságsszociológia atyja megállapítja, hogy a piac és a szerződés kötés szabadsága olyan felhatalmazásokat nyújt, „amelyek a bárki által történő igénybevétele formális szabadsága mellett valóban csak a vagyonosok számára hozzáférhetők ... és csak az ő autonómiájukat és hatalmi pozíciójukat erősíti.” (Weber, 2010:562.; saját fordítás)

ménnyel jár, hogy nem létezhet erkölcsi felelősség és ezért erkölcsi alapon senkit semmiért nem lehet felelősségre vonni.⁵

A szabadság fogalmának ez a rövid áttekintése rávilágít arra, hogy szabadság nélkül nincsen erkölcs. A szabadság az erkölcs feltétele, hiszen az erkölcsi felelősség csak olyan döntésekre és cselekedetekre vonatkozhat, amelyekkel kapcsolatban biztosított az akarat és a cselekvés szabadsága, amelyek esetében az adott személynek tehát szabadságában áll, hogy különböző alternatívák közül válasszon. Ami viszont determinált, szükségszerűen megtörténik vagy eleve megváltoztathatatlan, arra erkölcsi kritériumok nem alkalmazhatók. Ezért nincs értelme erkölcsi felelősségről beszélni az ösztöneik által determinált állatok vagy a természeti törvények által determinált fizikai folyamatok esetében. A világon egyedül az embert mint értelemmel és szabad akarral rendelkező lényt terheli erkölcsi felelősség.⁶ Ez a felelősség az ember kognitív képességeiben rejlő szabadsággal együtt jár, nem vetkőzhető le és nem ruházható át. Az ember szabadságának éppen az a lényege, hogy azért, amit tesz, ő maga a felelős és nem rajta kívül álló tényezők. Az erkölcsi felelősség tehát alapvetően individuális, alanya mindig az egyén, hiszen oksági összefüggést fejez ki egy önálló személy és az általa hozott döntés, illetve az általa végrehajtott cselekedet között: minden egyes ember azért felelős, amit szabad elhatározásból, azaz szándékosan okoz, sőt, valójában már magáért a szándékért is. Az egyes ember erkölcsi felelősségének mértéke pedig pontosan megegyezik az akarat és a cselekvés szabadságának azzal a mértékével, amellyel az adott helyzetben rendelkezik. Ez kollektív döntések és cselekedetek esetében is igaz; ilyenkor minden egyes embert akkora felelősség terheli, amekkora befolyása van a közös döntésre és amekkora szerepet vállal a közös cselekvésben. (Lenk, 1993:124–127.)

Az erkölcs szerepe és szintjei

A fenti analízis eredménye alapján, miszerint az erkölcsi felelősség a szabadság elválaszthatatlan velejárója, megállapítható, hogy az erkölcs az élet minden területére kiterjed, ahol az ember számára feltárulnak döntési és cselekvési alternatívák, így értelemszerűen a gazdaság területére is. Következő lépésként az erkölcs és a gazdaság kapcsolatának tisztázása felé az erkölcs fogalmát kell pontosabban meghatároznunk.

Az ember erkölcsi felelőssége abban áll, hogy az adott helyzetben a helyes döntési és cselekvési alternatívát válassza. Az erkölcs szerepe pedig, hogy tájékoztatást nyújt arra nézve, hogy a választható alternatívák közül melyik helyes és melyik helytelen. Ennek megfelelően az erkölcs olyan normákat, vagyis alapvető elveket, általános szabályokat és konkrét parancsokat foglal magába,⁷ amelyek emberi cselekedetekre, viszonyokra és emberek által létrehozott rendszerekre vonatkozóan kijelölik, hogy mi jó és helyes, illetve rossz és helytelen (Ulrich, 2008:23–45.).

Az erkölcs jelenségének megértéséhez – és az erkölcsi érveléseket gyakran jellemző pontatlanság elkerülése végett – fontos tisztázni, hogy az erkölcs három különböző szinten jelenik meg: egyéni, közösségi és tudományos szinten (Anzenbacher, 1992:110–117.).

Az erkölcs egyéni szintje a *moralitás*. A moralitás az egyes ember lelkiismeretében gyökerező erkölcsisége, szubjektív erkölcsi normáinak összessége, amely egyéni döntéseit és cselekedeteit meghatározza. A moralitás szolgáltatója az erkölcs alapját, hiszen közvetlen

⁵ Egyebek mellett ezért sem fogadható el a hagyományos marxizmusnak az a központi tézise, hogy az embert anyagi körülményei teljes mértékben determinálják. A marxizmus levonva ebből a materialista tézisből a logikus következtetést nyíltan tagadja, hogy létezik erkölcs mint önálló kategória. Ezzel viszont önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen végül is erkölcsi alapon tartja kívánatosnak a kommunizmust a kapitalizmussal szemben.

⁶ Immanuel Kant erkölcsfilozófiájának központi eleme ennek a szoros összefüggésnek a kimutatása az emberi értelem, a szabad akarat és az erkölcs között, lásd: Kant, 1956:II,69–140.

⁷ Az erkölcsi normák más módon, például értékek vagy erények formájában is leírhatók.

megnyilvánulása annak a körülménynek, hogy az ember viselkedése szabad akaratából adódóan szükségszerűen szubjektív erkölcsi megítélés tárgyát képezi, még hozzá nem csak utólag, hanem már az akarat meghatározásának pillanatában. A szubjektív erkölcsi megítélést az ember lelkiismerete végzi, amelynek két alapvető alkotóeleme van: a jó és rossz ismerete és a jó végrehajtására való felszólítás.

Az erkölcs közösségi szinten ethosként, azaz közerkölcsként jelenik meg. Az *ethosz* egy társadalmi csoport vagy az egész társadalom általánosan elfogadott erkölcsi normáit foglalja magába. Az *ethosz* tehát számos, egymástól többé-kevésbé eltérő egyéni moralitás közös elemeiből tevődik össze. Az *ethosz* és a moralitás között komplex kölcsönhatás figyelhető meg: egyrészt az egyének moralitása határozza meg a közösség *ethos*át, másrészt a közösség *ethos*a nagy hatással van az egyének moralitására. Az *ethosz* homogén társadalmakban az egyének moralitásának majdnem egészét lefedi, míg pluralista társadalmakban csak kisebb részét takarja.

Az erkölcs tudományos szintű megnyilvánulása az erkölcsstan, vagyis *etika*. Az *etika* olyan univerzális tudomány, amely kritikus vizsgálat alá vonja a moralitást és az *ethos*t és ésszerű érvelés útján, minden releváns szempontot figyelembe véve kívánja meghatározni az erkölcsi normákat. Az *etika*, elsősorban az etikai képzés csatornáin keresztül, hatást tud gyakorolni a moralitásra és az *ethos*ra. Az általános *etika* erkölcsi alapelvek és általános erkölcsi szabályok racionális megalapozásával foglalkozik, míg az alkalmazott *etika* ezeket az erkölcsi normáknak az élet különböző területeire vonatkoztatva igyekszik konkrét útmutatást nyújtani az érintett személyeknek. Az *etika* univerzális jellegénél fogva interdiszciplináris és minden tudományt érint, amely nem kizárólag deskriptív, hanem normatív kérdéseket is felvet, például az ember egyéni és közösségi fejlődésének kívánatos irányával kapcsolatban. Egyértelmű, hogy a közgazdaságtannak rendkívül sok, erkölcsi relevanciával bíró aspektusa van, hiszen a javak előállítását és elosztását szabályozó mechanizmusok kialakítását illetően ad konkrét utasításokat. Ennek megfelelően az alkalmazott *etika* egyik fontos ága a gazdaságetika.

A felsorolt három szint: a moralitás, az *ethosz* és az *etika* erkölcsi normái együtt alkotják azt, amit átfogóan erkölcsnek (más szóval: morálnak) nevezünk.

Az erkölcs és az etika elsőbbsége

Miután így pontosítottuk az erkölcs fogalmát, megállapíthatjuk, hogy az erkölcs megkerülhetetlen alapját képezi minden egyéni, közösségi és tudományos szintű normativitásnak, mivel minden szabad emberi döntés és cselekedet már a választási lehetőség feltárulásának pillanatában szükségszerűen erkölcsi megítélés alá esik. Ez pedig azt jelenti, hogy az erkölcs lételméleti alapon, vagyis az emberi lét alapvető adottságaiból fakadóan elsőbbséget élvez minden más normatív tartalommal szemben, így a jogrendszerrel és a gazdaság célrendszerével szemben is. Ennek megfelelően a tudomány ismeretelméleti szintjén elsőbbséget élvez az *etika* a közgazdaságtannal szemben, hiszen a helyes gazdálkodás kérdése a helyes cselekvés átfogó erkölcsi kérdéskörében helyezkedik el és csak annak kontextusában válaszolható meg (Ulrich, 2008:101–114.). Az *etika*t ezért döntő szerep illeti meg a közgazdaságtanon belül a helyes gazdálkodás általános célrendszerének és specifikus eszköztárának meghatározásában. Egyedül az *etika* képes a közgazdaságtan számára olyan biztos normatív alapokat biztosítani, amelyek a minden releváns szempontra kiterjedő, tudományos felülbírálat próbáját is kiállják. Csak így érhető el, hogy a közgazdaságtan racionális alapokra épüljön és ne axiomatikus dogmákra, amelyek mögött gyakran politikai és gazdasági érdekek húzódnak meg (Häring, 2010; Binswanger, 2011).

A fent ismertetett CSR-felelősség-hierarchiára nézve mindebből az következik, hogy téves és korrekcióra szorul. Az üzleti élet szereplőit a valóságban elsődlegesen erkölcsi felelősség terheli, másodsorban jogi felelősség és csak harmadikként gazdasági felelősség. A

gazdasági tevékenység ugyanis csak akkor minősül jónak, azaz legitimnek, ha az adott jogrend szabályaihoz igazodik, maga a jogrend pedig akkor tekinthető jónak, ha összhangban van megfelelő erkölcsi normákkal. Mind a gazdálkodásra, mind a jogra nézve csak erkölcsi alapon lehet megállapítani, hogy mi jó és mi rossz. A társadalmi igazságosság erkölcsi kritériuma alapján pedig nyilvánvalóan nem elfogadható, hogyha egyes üzleti szereplők a gazdasági felelősségükből eredő haszonnövelésük érdekében elhanyagolják jogi felelősségüket és illegális eszközökhöz folyamodnak.

Végül szeretnénk rámutatni arra, hogy az emberi szabadság és az erkölcsi felelősség feltárt összefüggésének tükrében problematikus a társasági jognak az a központi eleme, amely bizonyos üzleti szereplők jogi felelősségét korlátozza. A társasági jog a jogi személy konstrukciójával a tőkés társaságok – Kft., Rt. – esetében leveszi a menedzsment és a tulajdonosok válláról gazdasági tevékenységükből fakadó jogi felelősségük egy részét és azt egy virtuális képződményre, a vállalatra ruházza át (Fézer et al., 2017). Ez a jogi konstrukció manapság általánosan elfogadott ugyan, etikai szempontból azonban aggályos. Egyrészt azért, mert a vállalat jogi felelősségének nincs erkölcsi alapja, hiszen a vállalat mint virtuális képződmény nem rendelkezik önálló akarattal, így nem hordozhat erkölcsi felelősséget. Ebből az okból félrevezető az erkölcsi kontextusban használt „vállalatok társadalmi felelőssége” kifejezés, hiszen a vállalatok erkölcsi felelőssége csak a menedzsment, a tulajdonosok és a munkatársak megosztott felelősségeként kap értelmet, mert csak ők rendelkeznek önálló akarattal és cselekvőképességgel. A jogi személy intézménye másrészt azért aggályos etikai szempontból, mert a menedzsment és a tulajdonosok esetében aszimmetria alakul ki korlátolt jogi felelősségük és nem korlátolt jogi mozgásterük között, ami ellentmond annak az erkölcsi törvénynek, hogy a felelősség mértéke pontosan megegyezik az akarat és a cselekvés szabadságának mértékével.⁸

Kitekintés

Az elvégzett analízis eredménye, miszerint az erkölcs lételméleti síkon elsőbbséget élvez a gazdasággal szemben és az etikát ismeretelméleti síkon prioritás illeti meg a közgazdaságtannal szemben, két alapvető következménnyel jár: az egyik következmény gyakorlati kontextusban, míg a másik elméleti kontextusban mutatkozik meg.

Gyakorlati kontextusban az emberi gazdálkodás minden empirikus mozzanata erkölcsi megítélés alá esik és ezért mint ideális célhoz a helyes etikai alapokra épülő gazdaságelmélet útmutatásához kell igazítani. Nincsen tehát az emberi gazdálkodásnak olyan gyakorlati területe, amely értéksemleges volna és amelyre ne vonatkoznának erkölcsi normák.

Elméleti kontextusban etikai vizsgálat tárgyává kell tenni a közgazdaságtan átfogó célrendszerét és minden egyes részterületét és szükség esetén korrigálni kell azok normatív elemeit, hogy megfeleljenek az etikai–univerzális racionalitás követelményének. Ennek a követelménynek a számonkérése gazdaságelméleti összefüggésben egyáltalán nem új keletű, hanem visszanyúl a nyugati filozófia kezdetéig, ahogy Arisztotelész (1984) műve is mutatja. A közgazdaságtan főárama a modernkor óta mégis erősen eltávolodott ettől a követelménytől, amikor a homo oeconomicus emberképére építette modelljeit és a nemzeti össztermék, valamint a profit maximalizálásában határozta meg a gazdálkodás célját. Pozitív fejlemény, hogy az elmúlt néhány évtizedben ismét felerősödtek a gazdaságelmélet terén etikai szempontok érvényesítését követelő hangok. Az ökológiai közgazdaságtan nemzetközi élvonalaként szeretnénk megemlíteni Herman E. Daly-t (1996), aki a természeti fenntarthatóság kritériumát alkalmazva kidolgozta az egyensúlyi gazdaság elméleti alapjait. Továbbá szeretnénk rámutatni Zsolnai László (2010) munkásságára, aki a buddhizmus alapeszméi által inspirált, az ember

⁸ A jogi felelősség korlátozását Walter Eucken, az ordoliberalizmus neves képviselője sem tartotta elfogadhatónak: „A jogi felelősség feltétele nemcsak a versenygazdaságnak, hanem egyáltalán az olyan társadalmi rendnek, amelyben szabadság és egyéni felelősség uralkodik.” (Eucken, 1952:279.; saját fordítás)

valós mivoltára és szükségleteire épülő, szociális és ökológiai harmóniára törekvő közgazdaságtan megalapozásához járult hozzá. Reméljük, hogy az ilyen, kellőképpen reflektált etikai alapokra épülő, egyelőre alternatívnak vagy heterodoxnak tekintett gazdaságelméleti koncepciók már a közeli jövőben a közgazdaságtan főáramává válnak.

Felhasznált irodalom

- Anzenbacher, A. (1992): *Einführung in die Ethik*. Patmos Verlag, Düsseldorf.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest (ford.: Szabó Miklós).
- Binswanger, H. Ch. (2011): *Die Glaubensgemeinschaft der Ökonomen*. Murmann Verlag, Hamburg.
- Brodbeck, K.-H. (2013): *Die fragwürdigen Grundlagen der Ökonomie*. WBG-Verlag, Darmstadt.
- Carroll, A. B. (1979): *A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance*. In: *Academy of Management Review*, Vol. 4, pp. 479–505.
DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>
- Carroll, A. B. (2008): *A History of Corporate Social Responsibility: Concepts and Practices*. In: A. Crane et al. (Eds.): *The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility*, Oxford University Press, Oxford, pp. 19–46. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>
- Daly, H. E. (1996): *Beyond Growth*. Beacon Press, Boston (MA).
- Eucken, W. (1952): *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Fézer T. et al. (2017): *Jogi személyek a gazdasági forgalomban*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Friedman, M. (1970): *The social responsibility of business is to increase its profits*. In: *The New York Times Magazine*, 13.9.1970, pp. 32-33, 124, 126.
- Friedman, M. (1982): *Capitalism and Freedom*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Haefner, G. (2000): *Philosophische Anthropologie*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Hardin, G. (1968): *The Tragedy of the Commons*. In: *Science*, Vol. 162, pp. 1243–1248.
DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>
- Häring, N. (2010): *Markt und Macht*. Schäffer-Poeschel Verlag, Stuttgart.
- Hayek, F. A. von (2002): *Grundsätze einer liberale Gesellschaftsordnung*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Hayek, F. A. von (2005): *Die Verfassung der Freiheit*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Homann, K. – Lütge, Ch. (2005): *Einführung in die Wirtschaftsethik*. LIT Verlag, Münster.
- Homann, K. (2008): *Das ethische Programm der Marktwirtschaft*. Norbertus-Verlag, Magdeburg.
- Hudson, M. (2015): *Finance as warfare*. World Economic Association.
- Jackson, R. (2012): *Occupy world street. A global roadmap for radical economic and political reform*. Green Books, Devon.
- Joób Márk (2014): *Grundlagen einer neuen Wirtschaftsethik und die Notwendigkeit einer Geldreform*. Books on Demand, Norderstedt.
- Kant, I. (1956): *Werke*. Bd. 1-6. Insel Verlag, Wiesbaden.
- Keil, G. (2009): *Willensfreiheit und Determinismus*. Reclam Verlag, Stuttgart.
- Lenk, H. (1993): *Über Verantwortungsbegriffe und das Verantwortungsproblem in der Technik*. In: H. Lenk – G. Ropohl (Eds.): *Technik und Ethik*, Reclam Verlag, Stuttgart, pp. 112–148.
- Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M.
- Mill, J. S. (1909): *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. Longmans, Green & Co., London.
- Schumpeter, J. A. (2008): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper Perennial, New York.
- Smith, A. (2009): *Wohlstand der Nationen*. Anaconda Verlag, Köln.
- Streeck, W. (2016): *How Will Capitalism End?* Verso, London – New York.
- Thielemann, U. (2008): *Unternehmensverantwortung ethisch ernst genommen: The Case against the Business Case und die Idee verdienter Reputation*. In: L. Heidbrink – A. Hirsch (Eds.): *Verantwortung als marktwirtschaftliches Prinzip*, Campus Verlag, Frankfurt – New York, pp. 199–230.
- Thielemann, U. (2009): *System Error. Warum der freie Markt zur Unfreiheit führt*. Westend, Frankfurt a. M. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>

- Thielemann, U. (2010): *Wettbewerb als Gerechtigkeitsprinzip. Kritik des Neoliberalismus*. Metropolis Verlag, Marburg.
- Török Attila (2004): *Üzleti etika*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Ulrich, P. (2008): *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*. Haupt Verlag, Bern.
- Weber, M. (2010): *Wirtschaft und Gesellschaft*. Zweitausendeins, Frankfurt a. M.
- Wettstein, F. (2009): *Multinational Corporations and Global Justice. Human Rights Obligations of a Quasi-Governmental Institution*. Stanford University Press, Stanford.
DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>
- Wettstein, F. – Goodpaster, K. E. (2009): *Freedom and Autonomy in the 21st Century: What Role for Corporations?* In: M. Breuer et al. (Eds.): *Markt, Mensch und Freiheit. Wirtschaftsethik in der Auseinandersetzung*, Haupt Verlag, Bern, pp. 117–134.
- Zsolnai László, szerk. (2010): *Boldogság és gazdaság – a buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex, Budapest.